

ŽENSKI DEO RAJA

Đ. M. Kiklica

S tadoh i ukočih se, od straha ne mogu maći. Gurnuše me u stroj i poče tuča. Sa jedne i druge strane pljušte udarci pesnicama. Onako slaba ne izdržah ni dva metra, počeh da padam, ali me one podigoše i nastaviše da tuku, kao da se takmiče koja će više i bolje. Tuku i pljuju, a to mi je bilo najteže, najstrašnije, slinavi ispljuvci klize mi po licu, rukama, kosi. Možeš misliti kakva je izgledala i koliko trajala ta tuča, kada prolaziš gotovo pola kilometra, ili nešto manje kroz špalir batina. Padala sam u nesvest nekoliko puta. Budile su me, vukući za kosu, podizale i opet tukle. Kako sam stigla do kraja brda koje je bilo na kraju zaravnjeno nije mi jasno.

Na tom platou stoji desetak žena i neke stolice. Osećam strašan bol po licu, ramenima, rukama. Iz nosa, usta i zuba teče krv. Ako nisam osetila tuđu krv, pruži mi se prilika da se svoje vlastite napijem i učini mi se bljutava i malo slatkasta. Krv i dalje curi, nemam je čime zaustaviti, obrisati. U ruci jedne žene makaze i pokaza mi stolicu da sednem. Žene još prolaze kroz špalir, ne kukaju, ne zapomažu, zbunjene i tučom smrvljene.

Poče šišanje. Moja Deso, da si videla to čudo, tak krvavi prizor. Upišane, krvave, neke bogami i usrane sede a one šišaju, i to ne nularicom, pa da je sve ravno, nego ostave jedan pramen, pa red šišanja od gole kože, i sve tako. Onako jadna, uništena, krvava, ispljuvana, još sam zbunjena, ničega svesna.

Van kruga, iza žice čujem smeh. Milicionarke, milicionari i upravna logora (posle ću znati da je ona ta) smeju se našem jađu i poniženju.

To pljuvanje, to poniženje, ta psovka i taj smeh više su me boleli nego natečene usne, natekli obrazi od udaraca i oči zamagljene od podlivene krvi.

Stojimo tako na julskom suncu a vode niotkud ni za piće niti imam čime da sperem krv koja se već počela da suši po licu i bradi. Pogledah haljinu a ona spređa potamnela od krvi.

Kada smo bile sve sređene tučom kroz špalir, krvave, ispljuvane, uneređene, pogubljenih cipela, saterase nas ponovo dole, na obalu da se malo umijemo. Lice ni da pipnem, nateklo, boli a morskava voda grize naprsila mesta. Posedasmo na neko stepenište i dadoše nam neku čorbu da jedemo. Ne mogu kašiku da držim, još mi se ruke tresu. Nekako uspevam da kašiku prinesem ustima, ali usta ne mogu otvoriti, natekla, a zubi još krvare. Porcija osta netaknuta. Konačno, nisam bila ni gladna. Bol i poniženje presekli su mi želju za jelom.

Sedim onako krvava i upišana sa netaknutom porcijom u ruci. Gledam ostale iste kao i ja i mislim, ko taj špalir izmisli mora da je duboko mrzeo čoveka i bio u zabludi da se batinama postiže cilj.

Doneše nam logorske uniforme. Bela bluza od šifona, četvrtast izrez oko vrata, bez rukava, marama za glavu, suknja grao od nekog tanjeg platna. Podeliše nam i opanke. Odozgo tvrda volujska koža a dole guma. Ni jedna nije par, kao da su ih namerno izmešali. Noge mi izranjavane od šljunka posutog svuda. U špaliru pogubile cipele pa smo sve bose išle i do mora kada su nas vodili na pranje.

Ne znam šta me više boli. Da li glava, lice ili noge. No približava se smiraj dana kojega jedva očekujemo. Da mi je samo da legnem, budem sama, daleko od ovog, da se saberem. Ispred nas prostrla se pučina, more mirno, bez talasa. U daljini nazirem Velebit iza koga sunce polako tone. Eh, koliko ću dana, meseci i godina, moja Deso, gledati taj Velebit koji svakog časa menja boju, čas je ljubičast, plav, pa opet zelen. U daljini senjski kanal, desno od nas ostrvo Krk

K apo logora dođe sa nekim listama, naredi nam da se postrojimo i poče da nas proziva i raspoređuje po barakama. Teren je terasast i strm. Kakva je muka bila raskrčiti golo otočki kamen i sagraditi pet baraka. Odrediše me u treću i odmah mi postaviše pratioca. Gong za večeru odjekuje. Gorki čaj i nešto malo hleba. Glad me savila pa ne mogu da se ispravim, zato sa velikim naporom lomim hleb i guram ga u porciju da se nakvasi da bi ga moje ranjave usne mogle prihvatiti. Sa velikim naporom uspeh i pojedoh sve. Učini mi se kao najbolji kolač. Još smo malo posedele na stepeništu, koje je između baraka, pa nas onda uterasa svaku u svoju baraku. Pratilac pored mene. Bez njenog naređenja ne smem ni da se pomerim, progovorim. Dadoše mi dva čebeta. Jedno ispod, drugo na meni. U baraci boksovi, gornji i donji sprat, Nove nisu odredili na gornji boks, valjda da ne bi iz očajanja skočile glavačke dole.

Dode i ta spasonosna noć. Nisam mogla odmah zaspati, jer ne mogu da se namestim, sve me boli. Svetlo čitavu noć gori. Dežurna čitavu noć šeta oko boksova. U uglu kibla. To veče u baraci malo mira. Mi koje smo toga dana preživele špalir, trzamo se, dižemo, neke viču kroz san, plaču. Dežurna se dere i umiruje, vuče nas za noge ili ruke. Noć je brzo prošla. Čini mi se da sam više bila budna nego što sam spavala. Zora se pomalja kroz prozore barake. Četiri sata a gong već oglašava ustajanje (posle ću doznati da je ustajanje u četiri). Pratilac me gura, misli spavam, a ja već davno čekam zoru. Ispod čebeta vadim suknju i bluzu. Na brzinu se oblačim i sa pratiocem izlazim napolje. Ispred svake barake su postojale police gde se odlazu opanci. Majko moja, da si videla taj grabež. Svako traži svoje opanke a ne može ih naći. »Banda« — kako su nas nove zvali — ne smemo da se guramo, moramo poslednje da uzmemo ono što je ostalo.

Znam da sam pertlama zavezala opanke jedan za drugi da bi ih ujutru našla, ali od njih ni traga. Ostala su dva opanka, oba leva, jedan veliki, a drugi mali. Pratilac me požuruje gradnjom i guranjem da se što pre uvrstim u stroj. Ispred svake barake tako u cik zore stojimo a milicionarka ulazi u logor. U stavu smo mirno. Ona ide od jednog do drugog stroja, prebrojava a kapo barake joj raportira nešto. Ponovo dugi stroj za doručak. Porcija kačamaka prelivena kašikom ulja. To je doručak koji se neće menjati sve dok sam na otoku. No taj doručak je bio dobar, gladna za nekoliko sati nisam bila.

Dakle, prvo jutro na Golom. Baš je pravi goli. More kame-nja, nemaš gde stati, samo šljunak i kamen, kamen. Odvedoše nas do gomile tragača. Moj pratilac, za glavu veća od mene (što ću ti posle objasniti, jer je vrlo važno: odnosno tragično) bira tragač za nas dve. Vidim da ga nešto meri, podiže, premerava, gleda mene, pa opet tragač, pa sve tako. Izabra jedan, natovari mi ga na leđa i potera me dole, niz stepenište po šljunku i oštrom kamenju ka maloj plaži na moru. Tu gomila kamenja. Gleda ona, nogom odvaja jednu kamenčugu od druge. Vidim da nešto smišlja. Odabra jedan, naredi mi da ga natovarim na tragač. Kamen veliki, mislim ja, ne mogu da ga pomerim a kamoli podignem. Ona me mlatnu šakom po glavi i naredi da ga dokotrljam od tragača i natovarim. Pokušavala sam nekoliko puta i teškom mukom mi to uspe i kamen bi na tragaču. Ne znam šta treba dalje da radim, nikad tragač nisam videla a kamoli koristila. Naredi mi da stanem između drški i da ih prihvatim. Drške kratke a debele, ne mogu da ih obuhvatim. Šta da radim, moram prihvatiti i nekako ih podigoh. Kamen postavljen tačno iza mene, da bi teret bio na mojoj strani. Tralje mi klize iz ruku. Ona se dere a ja upirem svu snagu i ponovo podižem teret. Konačno krenusmo. Ona visoka iza mene, ja manja i sav teret vučem. Trebalo bi teret izneti na vrh brda do platoa gde su nas šišali. Pogledah gore i učini mi se da ja neću izdržati, da se penjem uz brdo, po šljunku koji se kliza i sa tolikim teretom. Klize mi drške od znojna na rukama. Vika, psovka na sve strane, kao kad goniči teraju stoku, koja se smela pa ne zna gde da krene. Pored mene prolaze žene, nose teret kao ja, ali ih ne mogu poznati. Znam, došle su sa mnom, ista smo grupa, ali one izobličene. Obrazi im od jučerašnjih udaraca pocrneli od podlivene krvi, natekli, a oči nalivene krvlju, upale. Izgledaju kao sablasti sa kosom koja negde nije očišćana, visi niz leđa. Gledam u jednu koja mi ide u susret. Da li je to Olga, pitam se, liči na nju ali ne mogu odmah da je poznam. Izobličena. Njene velike zelene oči nekako upale i samo se pomeraju kao po komandi. Nosim teret a hvata me nervozni smeh od tog strašnog prizora što se penje i kotrlja po brdu. Pratilac me traljama gura a ja dahćem, ne mogu se popeti do brda, ne mogu i gotovo. Možeš misliti, Deso, kako je to izgledalo. Uzbrdica, nosiš teret možda teži od tebe, ko će to znati, julsko sunce, velika galama, psovke a kamen oko tebe se usijao. Čitava gomila žena po ceo dan nosi kamen sa obale mora, dođe do platoa na brdu, istovari ga, pa taj isti ponovo na trgače i sve opet do mora. Tako sve do podne. Jabučice na prstima već mi uveliko krvare od oštrog kamena koji sam ko zna koliko puta utovarila, istovarila i ponovo utovarila. Ne znaš šta je gore i teže, da li teret koji vučeš gore ili kada silaziš dole ili sunce koje me dokusuruje. Vode nam daju vrlo malo da se, vele, »banda« ne razboli od stomaka. Padam — ne mogu da izdržim ni teret ni sunce. Pratilac me šamara i ponovo ustajem i vučem. Vidim i druge tako prolaze, jedna krvava, pretučena — jedna povorka, koja se jedva vuče po julskom suncu. Na dlanovima mi već izašli plikovi i jedva uspevam da zadržim drške, ruke se same otvaraju. Čini mi se da to nije goli, to je pakao, neću prete-

ći živa do večeri. Gong se oglašava. Prekid rada i ručak. Mi »banda« ne smemo sestiti, jedemo stojeći. Porciju u ruci ne mogu da držim, nadlanicom sam je oslonila na prsa i tako nekako jedem. Šta je bilo za ručak, ko bi se toga setio. Noge me bole od silnog pentranja gore-dole. Kada bi bar dozvolili — da malo sednemo, da se odmorimo, ali to je samo pusta želja. Čim se ručak završio, ponovo tragači, kamen, penjanje gore-dole, vrisak-galama, tuča, sve do mraka. Idem a noge mi otkazuju. Ličimo sve na pse koji se od silnog trčanja, vuku isplaženih jezika sa kojih bale cure. . .

Legoh i osetih strašan bol po ramenima. Opipah ali trgoh ruku. Ramena se zapalila od sunca, koje je ludački peklo. Ne mogu da spavam. Mislím u sebi, majko moja, šta će sutra biti, kako izdržati. Sad i ova ramena kako zaštititi. Ležim na ledima i ne smem se pomeriti, sve me boli, kapci mi od silnog umora drhte, moram ih rukama zadržati. Uveliko noć a ja još ne spavam. Koliko sam spavala — verujem malo. Gong se ponovo javlja. Ustajanje — više dežurni. Pratilac me gura, ja hoću da ustanem, ne mogu, ruke i noge mi se ukrutile, upala mišića, pa ne mogu maći. Upirem svu snagu i uspeh da se doguram do police sa opancima. Opet ista priča, uzeh opanke koji su ostali, nisu par. Stroj, doručak i ponovo tragači. Pretpostavljam da ne znaš šta to znači kada su tragači veliki, ručke kraće na tvojoj strani, zaobljene i debele. Daleko od tela. Da bih nosila kamen moram raširiti ruke da prihvatim ručke, a time i da se savijem jer su predaleko. Eh, da su tragači uzaniji, mogla bih ruke bar malo osloniti na butine, pa mi se čini da bih lakše nosila. Gledam brdo i moju propast, plašim se — neću izdržati a onda tuča i sve ostalo. Verujem da je neko video ovu žalosnu povorku, crne u licu, unakažene kose, pomislio bi da stvarno ima davola. Samo su nam još rogčići falili.

Dan nikako da prode — a i kako bi, sunce peče kao da se i ono urotilo protiv nasa, kamen, rane. Tada sam omrzla sunce i danas ga ne mogu podneti.

Kvasimo marame morskom vodom i stavljamo na glavu da nas sunčanica ne ubije. Slana voda se sliva i grize mi plikove na ramenima.

Osećam da sam na kraju snage, padoh na kolena i ne mogah maći. Znam da će ponovo pljuštati batine i zainatih se, moram ustati da pratiocu ne dam to zadovoljstvo da me ponovo ponižava i tuče kao životinju. Hoću ali ne mogu. Plikovi na rukama uveliko cure, znoj i tragači ih razjedaju. Dolazim nekako posle mnogo napora do platoa gde istovarujem kamen, ponovo ga uzimam i vidim doktoru iz Skoplja, Grozdu Semidžijevu koju sam upoznala u zatvoru, sedi i plače. Iz prstiju joj curi krv. Gledajte, — kaže ona — neću nikada moći da obavljam svoj posao, sa njim je gotovo. Deso, ona je bila ginekolog, organizator akušerske službe u Makedoniji, vrstan stručnjak. Mislila je, jagodice na prstima odoše, a to je najbitnije za njen poziv. Ostavljamo je i polazimo niz brdo. Čujem da je tuku.

Zvuk gonga čekaš a on ne dolazi. Konačno oglašava se i vreme je ručka. Za nas »bandu« isti tretman. Stojimo i sa mukom jedemo. Kašika mi se čini kao lopata. Stalno ispada iz ranih ruku. Ponovo tragači, brdo, more do mraka. Ramena mi u ranama, plikovi otpali pa živa rana boli do besvesti. Šta da radim, nemam čime da namažem, da tražim ne smem, govoriti ne smem. Noć gora nego prethodna. Drhte kapci, ramena bole, ruke u ranama, noge od silnog hodanja natekle. Kad pomislim na jutro spopadne me strah i drhtavica. Neću sigurno izdržati treći dan. Od svega mi najgore spuštanje tragačima i kamenom niz brdo. Moram podići tragače koje ionako jedva držim, da bi bile ravne sa krajevima koje pratilac drži inače kamen odlete. Koli-

Mali logoraši počivaju...

Nosimo ponovo kamen, gore pa dole, na more i sve tako. Pored mene prolazi Ruža, rekoh ti, mama moje kolegince. Lice joj pocrnelo od udaraca pa još više odudara od njene, kao sneg bele koše. Psuje, ne šteti nikoga, baca tragač, seda na šljunak i ne možeš je pomeriti. Ja se zagledala u nju i odjednom šake mi se otvoriše i kamenčuga, veća nego juče, polete niz brdo. Pride mi pratilac i poče da me šamara po glavi, po bolnim ramenima i ledima. Bando, više ona, to si namerno učinila — trk za kamenom i donesi ga. Moja Deso, da si me videla, da si videla kako sam izgledala, kako sam se namučila dok kamen nisam podigla i izranjavanih ruku ga oslonila na stomak i tako se nekako pela dok konačno nisam došla do pratioca i tragača.

ko sam snage morala prikupiti da zadržim noge koje klize po šljunku, koliko muke da se dočepam mora i sve tako.

Zora četvrta, koju sa strahom čekam, ulazi kroz prozor. Stadoh i jedva se zadržah od bola po tabanima. Setih se, u momentu dok se oblačim, sličnih bolova i muka.

Ja u partizanima. Na nogama mi vojničke cokule, velike, noge mi upale, vučem ih i pridržavam da ne ispadnu. Trčim kao kućence za kolonom. Dodosmo u jedno selo i smestimo se u jednu kuću. Zamolih domaćicu trampu — ona meni seljačke opanke od kozje kože ili nešto slično, a ja njoj cokule. Ona ih odmah zgrabi a ja radosna što je trampa uspeša. Idemo mi tako, možda kilometar, dva, a ja već osećam da nešto nije u redu, počinjem

da šepam, osećam svaki kamenčić, svaku jaču travku. Sta ću ne znam. U koloni opet nevolje sa mnom. Naveče zanoćismo u jednoj kući, izujem se i imam šta videti. Natekli tabani, ne mogu ih dotaći, bole i gotovo. Domaćica mi daje lavor mlake vode. Kiselini, noge bole ali ipak mi je lakše. Moja sreća što smo tu morali ostati nekoliko dana, jer nas je neprijatelj zaobišao i nismo mogli nikuda, ni napred ni nazad. Stopala su se za to vreme smirila, došla sam do druge obuće i spasla se.

A sada — šta sada da radim? Opanci koje nosim stari su i izlizani, šljunak po putu i bode kao u zenicu oka. Vidim pri doručku žene zavlache prste u porciju i mažu se po rukama i nogama uljem koje pliva po kaćamak. Pogledah bolje. Uzeh i ja ulje, naginjajući ga polako i počeh da mažem prvo rane po ramenima, pa ruke i noge. Preko ramena stavljam maramu da bih ih bolje zaštitila.

Dode posle nekoliko dana i kraj mojoj snazi. Idem a noge me ne služe. Upinjem svu snagu, kamenčugu težu od mene postavljam na tragač jer ga ne smem kotrljati. Uspeh nekako da ga podignem i krenuh. Možda sam došla do polovine brda, padoh na kolena i ne mogah više ustati. Ležim tu na strmom brdu na šljunku, opružen, kao islužena raga kojoj je došao kraj. Pratilac se dere i udara me. Osećam da polako tonem i nestajem.

Polako se budim. Preneli me iza barake u hlad. Polivaju me morskim vodom koja mi spira ulje sa ramena pa me peče i vrti mi se u glavi. Čujem da zovu doktoru iz ambulante. Zuj mi nešto u glavi, telo se trese, ne mogu se održati u sedećem stavu. Padam. Dotrča doktorica, podiže mi kapke i čujem da više: »Dižite je, »banda« se pretvara«. Dižu me a ja kao vreća njegovu padam i ne mogu ustati. Tu sam ostala do gonga koji najavljuje prekid rada i ručak. Bilo mi je baš svejedno, gong, ručak — samo da tu ležim i da se odmaram. Dovukoše me do moje barake i ubaciše u boks. To popodne ne odoh na rad. Ležim i misli mi idu Golgoti i Hristu koji je, kažu, vukao krst, padao i opet vukao i golgoti naših ratnika preko Albanije. A, ne, mislim, ovo je gore. Krst i glad, zima, albanske planine, nisu bile sigurno tako bolne, jer su dolazile od neprijatelja. A šta je sad ovo, za koga nosim krst pod kojim se ugibam i padam. Donesoše mi čaj i popih ga. Nije mi smetala njegova bljutavost i gorčina.

I pet i deset i još koliko dana bili su isti, kamen, tragači, jurjava po brdu i natrag, samo snaga nije ista, izdaje. Sporije se krećem, zastajkujem pa opet krenem. . . Negde otprilike poslednjeg dana te trke vidim na platou ispod jednog krivice pokrivenog daskama, pridržavaju ga samo četiri stupa, ženu bez ruke, kako desnom rukom tuca kamen velikim čekićem. Dok sam podizala kamen pogledah je bolje. Poznat mi lik ali ne mogu da se setim odakle. Tuca velikim čekićem kamen a komadići pršte na sve strane. Ona sva bela od prašine, ruka, kosa, lice, sve belo od praha. Pokušavam da se setim gde sam je videla. Boli me glava koliko se naprežem da se setim. Mnogo ljudi sam srela: logor, partizani, kolege na poslu. Odjednom njen lik mi iz podsvesti izađe kao na dlan.

U partizanima sam. Dodelili su me tehnicu štaba. Selo malo, jedva da ima nekoliko kuća. Preko dana radimo na materijalu koji se šalje za odred, noću na straži. Strah me je od toga, ne znam još da rukujem puškom, a noću čuvam odred od neprijatelja. Ponoć je, duva neki tihi povetarac, njiše grane i lišće a mene panika hvata, mislim neprijatelj ide. Ispred seoske škole sama, noć, sedim na kamenu, osluškujem i mislim kako je bilo mojoj sesetri učiteljici u toj istoj školi, sama daleko od kuća i ljudi. Ispred škole — sa desne strane, mali plato, zatrpani leševi na brzinu, vire im noge i ruke, a meni se diže kosa na glavi. Ustaće sada i pojurit ka meni, mislim i sebi, šta bi neprijatelj drugo i uradio. Ostadosmo tu mesec dana. Bilo mi je lepo. Doznali ljudi iz obližnjih kuća da sam sestra bivše učiteljice pa nam ni mleka ni kajmaka nije nedostajalo. U tehnicu nas troje, spavamo noću, kada nismo na straži, na prljavom patosu seoske kuće, krparama pokriveni.

Odjednom bude nas pucnjava i vika. Na brzinu izdaje se naredenje. Grabimo pišaće mašine, geštetner, glicerini, iskaćemo iz kuće. Položaj je vrlo težak. Neprijatelj na brdu, poviše kuća a mi bi trebalo da pridemo u luku kilometar, do obližnjeg brda, gde nas čeka spas. Pljušte rafali, meci šiste pored glava, kiša metaka na sve strane. Krkljanac, strah. Čujem jauke i padanja tela ali nemam vremena da se okrenem, pomognem. Iza brda vidim jauke i padanja tela ali nemam vremena da se okrenem, pomognem. Iza brda vidim dosta ranjenika. Nosim pušku i pišaću mašinu na leđima. Osvrnem se i stadoh. Vidim jednu drugaricu, bleđa, u nesvesti, ruka joj visi samo se drži o koži na ramenu. Ostavih stvari i prtrčah da bolničarki, koja se tu začas nađe sa zavojima, da pomognem. Vidim pomoći tu nema, ruka je izgubljena, rame silno krvavi. Gledam je, mlada je, i pored smrtnog bledila crte kao isklesane, lepotice. Otvara povremeno krupne crne oči, nos lep, pravilan a kosa kao katran crna, pošišana do sredine uveta.

Pošli smo dalje. Nosila su je dva druga u šatorskom krilu. Šta je sa njom dalje bilo, nisam doznala.

Pogledah tu ženu još bolje, tu ženu bez ruke, da se uverim, da sam sigurna i kao gromom pogođena znah i pored praha što joj pokriva lica da je to ona. Stigla ovde da tuca kamen jer tragače nije mogla nositi. Doznadoh posle dužeg vremena da joj je muž pokovnik avijacije, prebegao preko granice. Da li je ona u to bila umešana nisam ni htela a ni smela pitati — tek stigla je u pakao Golog otoka da tuca kamen po čitav dan dok oči ne pobele.

U sumrak, posle rada i večere, raskrinkavanje nove grupe. Žene posedale u krug ko na šamlici, ko na kamenu. Počinje cirkus, raskrinkavanje bande. Izlazimo jedna po jedna, koliko je za tu noć određeno. Staneš u sredinu kruga i počnu dobacivanja, psovke, špijunko, gade, kurvo, okupatorska. Sve žene tu, bile banda ili ne, čvrsto stajale uz pokret, učestvovala borile se, ranjavale. Mislim i to je jedañ od načina pritiska. Izlaze žene, pričaju jadicne sve, samo da se oslobode bede, teškog kamena, sunca, špalira.

Izlazim, stojim i čekam. Šta da kažem. Po mom mišljenju nema se šta važno reći — samo priče i naklapanja, kritika. Nastala urlik, psovka, bacanje šljunka po meni. Odrediše mi dalje nošenje kamena sa bojkotom.

Nosila sam ga mesec dana, usta kao flasterom zalepljena, samo ih otvaram dok jedem. Vidim raskrinkane na novom poslu, zavidim im ali ne mogu protiv sebe, uništiti ponos koji me samo još drži da ne klonem, padnem i ne dignem se više nikad ni psihički ni fizički.

No dode dan kada odlučiše da ne nosim kamen na brdo. Iza žice, po džombastom putu, posutom krupnim šljunkom, vučeš teret od četiri ujutru do sumraka. Ali i to je nešto, nema brda ni onolikih kamenčuga.

Idem, noge mi šetaju u prevelikim opancima, pomeraju se natrag — nazad klize od znojia i krvi iz prstiju koje stalno udaraju po opancima levo — desno, napred nazad. Na platou ispod kuhinje, tek sad iz daljine zapazih mali plato nagnut, zaravnjen, posut finom zemljom crvenicom. Na njoj slova od komadića belog mermera sijaju se na daljini. Piše — Udbi hvala što nas je vratila na pravi put. A ja — idem putem a krvavi tragovi, trag ostaje iza mene. Ispred mene šljunak, krivudavi put i neizvesnost. Ej, pute da li ću te preći i zaboraviti.

Sunce peče, ne možeš od beline i usijanog kamena da gledaš. Zagrejan vazduh leluja, pa mi se čini kao da lebdim, kao da sam u snu. Na baraci kuhinje štrče direci koji su ne znam zašto ostavljeni. Meni dobro dođu jer po njima, odnosno po senci koju za sobom ostavljaju znam koliko je sati, da li će skoro gong. Put okolo predela dug. Ne mogu da idem a moram. Bože, kako je to strašno. No, naučih da se i to može. Dan kao večnost, gong nikako da se oglasi.

Dode i to, prode ručak, porcija nakisele repe i parče hleba. Posle sledi ista muka, sunce se kupu već u moru pri zalasku a njegov odsjaj zasenjuje nam oči, teško da hodam.

Pala je noć. U baraci smo. Neka neobična tišina. Intuicija me ne vara. Sva tri čula nenormalno rade, svaki pogled zapaziš i tumačiš. U čošku barake kapo sa našim pratiocima, nešto se dogovaraju. Sedim na boksu i ne smem se pomeriti dok pratilac ne dode. Vidim levo od mene još jedna »banda« sedi, čeka kao i ja. Prilaze joj pratioci-revidirke sa kapoom barake. Stadoše u krug, zgrabiše je i počeše šamarima da je bacaju od jedne do druge. Okrugli špalir, kako su ga prozvali. Zaklanja rukama lice ali ništa ne pomaže. Žene kao da dobijaju snagu, kao motor koji polako počinje da radi, dok se nezahukti i brzini nema kraja. Ostaviše je na patosu i pridoše meni. Moj pratilac ščepa me za kosu i baci u krug žena koje počeše da me mlata. Ruke ispred lica ne smem staviti, jer su sve u ranama, pa će mi biti još gore. Jedna me udara vrhom opanka po cevanici i ja kriknuh, ali kao da se toga uplaših i zanemeh. Poklon od islednika poče da krvari, osećam slan ukus u ustima, zubi mi krvare. Mlata me one i pominju partiju, SKOJ, a meni to jedva dopire do svesti, zuje mi uši od silnih udaraca, lice još modro od prethodnog špalira. Vuku me za repove koji su od kose ostali, bacaju me na patos i dalje ne prestaju da tuku.

Tu noć i idućih nekoliko ležala sam za kaznu ispod boksa. Stenica je bilo mnogo. Parilo se i čistilo ali su one ostajale. Prostor između boksa i patosa uzan. Moram poleđuške da se uvučem da bih legla. Kada vidim sada na ulici naše ljude kako se mukom podvlače ispod kola setim se svoga jada i gorko se nasmejem. Padaju stenice po licu, rukama, padaju svuda po meni i grizu me. Možeš zamisliti kako sama noć provodila, koliko spavala. Ne spavam, mislim jutro će doći, kako da zaštitim prste na nogama koji stalno krvare. Imam maramu, nju ne smem iseći da zaštitim moje jadne prste. Setih se, iseći ću malo krajeve marama bar malko da ih zaštitim jer uopšte ne mogu više da hodam. To mi je uspeo, tek posle nekoliko dana. Pratilac kao da

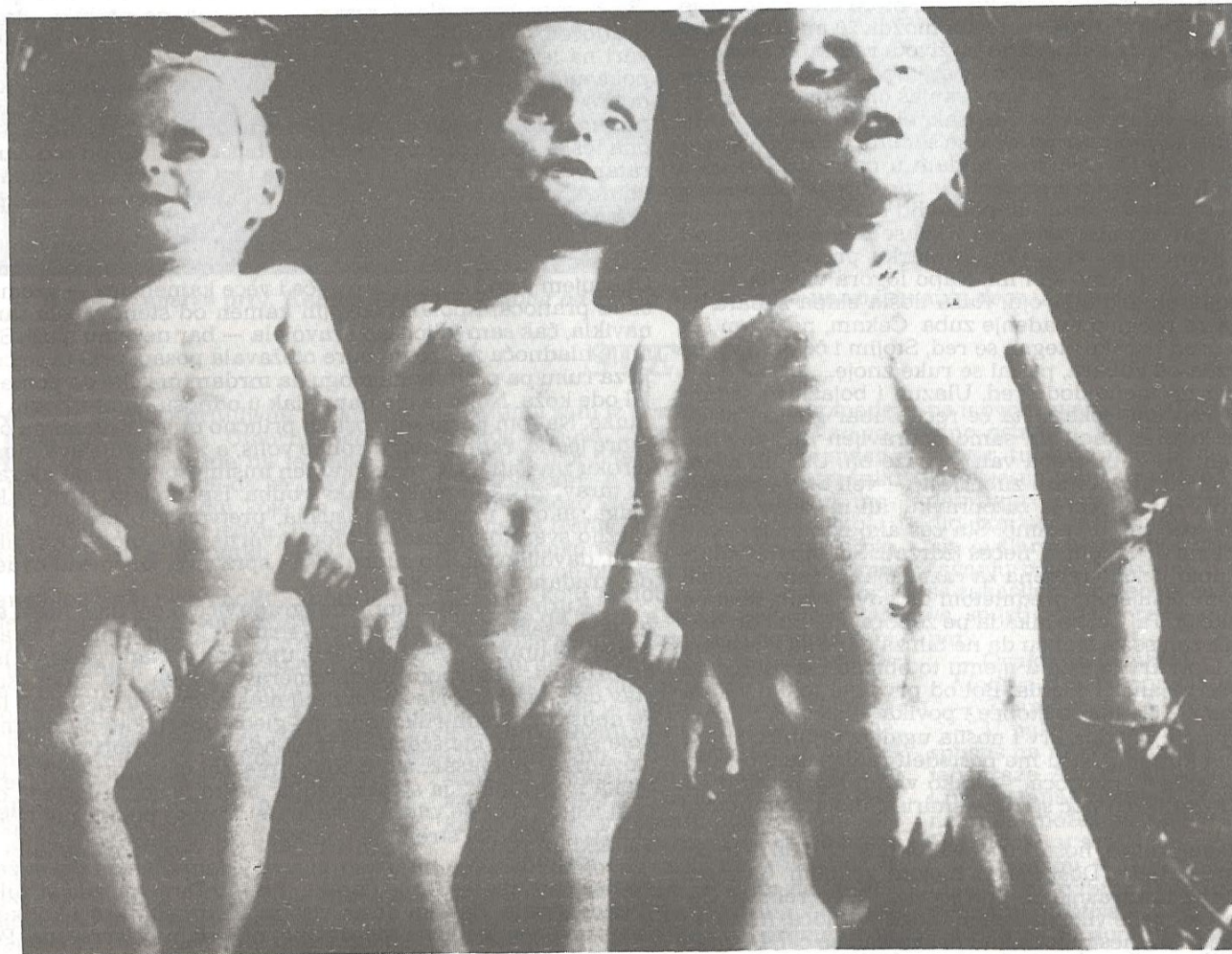
ništa ne gleda nego samo tu maramu. Zagledala se pa ne trepće. Ja kao Džeri pred Tomijem, drhtim i čekam šta će me snaći. Strže mi je sa ramena i vide da sam je sekla. Upropastih goloočku imovinu a to se plaća. Uveče su to naplatile, stajala sam čitavu noć uza zid za kaznu, dok nije svanulo. Noge mi otekle i jedva se dovukoh do boksa. Da se odmorim i predahnem. Nije mi pošlo za rukom, već je vreme za ustajanje. Taj dan, kao i mnoge druge, dugo ću pamtititi. Neispavana, zanosim se, sunce, tragači i sve što sledi jednoj »bandi«.

Noću od premora ne mogu spavati, trepere mi kapci, ne mogu ih zadržati. Hvata me nervoza, ne spavam a sutra ceo dan moram normalno da radim. Mislim, redaju se slike, događaji. Setih se bivšeg logora, kada sam po celu noć stajala pored prozora okovanog rešetkama i buljila u pravcu barake, strepeći da li će mi brata izvesti na streljanje, jer su i to radi li, noću ih odvodili i više ih nismo videli.

talas. Nedaleko od nas prolazi beo, blešti od sunca brod »Partizanka«. Paluba ispunjena slobodnim ljudima. Ženske haljine bele, plave i svih boja, vetar ih zadiže i spušta. U grlu mi suze. Plačem bez suza za svojom mladošću posejanoj po vojsci, logoru, gladi, bespuću i ponovo po ovom sivom usijanom Golom otoku.

Tri meseca sam tako vukla kamen bez cilja i nade da će se nešto desiti, promeniti. Za Ljilju ništa ne znam. Noću dok ležim misli o njoj muče me ništa manje od rada i rana po meni. Još nemam prava na dopisnicu i olovčicu da se javim, da pitam, da doznam, da li su živi, da li su se snašli.

»Banda« nije imala pravo na tu sreću, na taj specijalitet. Pristaje brod, ne onaj na koji smo navikle, što donosi hranu hleb. Banda prva u stroju i trk na pristanište, prispeo kreč. Da si videla to čudo! Ulazimo u utrobu broda a ona ispunjena negašenim krečom. Gaziš po njemu a on se diže, ispunjava ti nosnice, grize nokte. Dadoše nam lopate i odmah na posao, brod ne mo-

Kroz dečji logor u Sisku prošlo je, od 29. jula 1942. do 8. januara 1943. godine, 6.693 malih logoraša. U Jastrebarskom, samo u periodu od 12. jula do 26. avgusta 1942. godine, izdahnulo je u mukama 458 malisanke i malisanke i malisanke s Kozare, Banije i Korduna. Umirali su, istrebljivani, a da nisu stigli ni da izuste prvu reč niti učine prvi korak...

Ustajanje! — više dežurna a gong je dopunjava. U stroju smo. Milicionarka nas prebrojava a ja gledam preko njene glave i setih se — setih se drugog logora i stroja. Sa jedne strane poredani muškarci, sa druge žene. Zastava se diže, truba svira. U logor stupa kaplar za pregled stroja. Svi odahnemo, znamo da je to rutinski pregled. Desi se da čekamo duže, zagledamo se, strepimo. U daljini vidimo komandanta logora sa spiskovima u ruci. Dah zastaje a srce guši i ne dozvoljava da dišeš. Stane na sredinu logora i počne prozivka. Iz spisa proziva svakog desetog ili trinaestog, kako odgovara odmazdi. Prozvani istupaju napred, vojnici ih odvođe, a posle pucnji oglašavaju kraj njihovih života. U logoru kuknjava. Uperim pogled, od straha i strepnji oči mi se mute, gledam da li je moj brat među prozvanima i odvedenim. Srećom nije se desilo. Od tog straha i blizine smrti, ceo dan sam malaksala, žalosna za nestalim a ipak srećna što se najgore nije desilo.

Preko dana rad, uveče psihički pritisak, veruj to mi je bilo teže od kamena, rada i rana. »Bando«, vele one, kada ćeš krenuti, kada popraviti. Ne razumem ih šta hoće, radim po ceo dan, uvek iznad svojih mogućnosti. Padam, ponovo ustajem, ali nazad kao rak, kaže moj pratilac. Nikako da kreneš, kad ćeš kući. Tek posle dugo vremena saznah šta to beše: da napišem zapisnik odnosno da revidiram stav.

Sedim na stepeništu ispred kuhinje. U rukama mi puna porcija pasulja i komad hleba. Gledam ispred mene, tek po koji

že da čeka dugo istovar. Ne vidimo se od beline koja je oko nas. Ruke, noge, lice, kosa, sve je u belom prahu. Oči počele da opasno štipaju, jedva vidiš gde kreč izbacuješ. Više od petnaest minuta ne možeš da ostaneš tako jer guši. Izbacuju nas napolje da udahnemo malo čistog vazduha. Ali vraga, odmah nam daju tragače koji su ograđeni okolo, da ne bi prah sleteo i trk na plato pored brda, gde su bile iskopane četvrtaste velike a pliče rupe u koje sipamo kreč. Tako je to bilo sve do večeri, u brodu, nošenje na brdo sve dok se brod nije ispraznio, svaka trunčica pokupljena. Tako je bilo nekoliko dana, oči nam krvave, mutne, još u njima kreč koji peče i nagriza.

Sutradan smo nosile vodu u kiblama od drveta i gasile kreč. Ništa tu na otoku nije bilo što ruke hapšenika nisu same uradile. Sve sami proizvod Made in G. otok.

Subota je dan kupanja. Moram ti reći da je higijena bila na visini: o njoj se strogo vodilo računa. Jedno svlačenje suknje preko opanaka plaćaš stajanjem uza zid celu noć.

Kupamo se, banda bandu poliva jer je za popravljene to ponižavajući posao. Mi banda kao gubavci odvojeni od svega, samo ne od teškog rada i batina.

Voda! — više neko. Znamo šta je to. Bura duva, hladno je. Mokrog tela i kose, navlačimo bluze i suknje i trk na obližnje brdo. Muškarci iz njihovog logora doneli vodu i beže. Prvi put kada odoh ugledah čudo. Veliki kuhinjski kazani u kojima se možeš komotno kupati, ispunjeni vodom. Duboki, dosežu mi do

prsiju. Grede provučene kroz velike, jake ušice. Ko će to podići, mislim se. To je i muškarcima preteško a ne za naše nejake ruke istrošenu snagu. Deru se pratioci, guraju. Diži bando i nosi što pre! Dve spređa dve pozadi kazana, prilično rastojanje između nas grede su dugačke i preteške. Nekako tovarimo na rame-na. Htela bih da podmetnem maramu da mi se rame i onako još u ranama ne pozledi ali ne dozvoljavaju. Nosimo, vetar mrši mokru kosu, voda iz kazana pljuska, pa ne znamo da li ćemo i pola doneti do kuhinje. Što manje vode banda više kriva, ni pazila, sabotirala je.

Zaustavljamo se da bi promenile stranu. Gledam već mi rame oguljeno od pritiska i pomeranja grede tamo i amo. Ponačljivo se često, to je već bio običan posao.

Posle izvesnog vremena počeo gradnja cisterne na obali mora. Trebalo je mnogo rada i muke dok se nije izgradila. Ceo dan na obali, mešaš malter, nosiš i ponovo mešaš, cisterna ogromna nikad kraja, guta materijal kao luda. Tu sam videla prvi put kako spretne ruke žena umeju kada se mora da urade što je do sada bilo nepojmljivo. Stoje na visini možda 20 metara, reda-ju cigle, malterišu, kao da su to čitavog života radile. Prvih dana gradnje, jedva sam čekala mrak da peremo kosu od cementa koji je sav po nama. Baraku i odmor sanjaš čitav dan... Ali ponovo mi to zadaje strah ponovo pritisak, okrugli špalir, ubedivanje — njemu nikada kraja. Što te više šamara, ona se popravlja i penje, potvrđuje revizija, a ja padam u nesvest i beznade kome ne vidim kraja. Baraka mi izgleda kao mravinjak u koga su ušli uljezi pa ih treba satreti ili podrediti sebi.

Jutro. Još sunce nije izašlo. Želim da se i ne pojavi, jer od usijanja oči i glava bole. Vidim milicionarku pri kraju stroja, gleda ka moru. Okrenusmo se i mi. Kapo logora više da se ne rasturamo, da sačekamo u stroju. Kažu došla ekipa zubara sa instrumentima za pregled i vađenje zuba. Čekam, ne znam šta će me snaći. Ispred barake otegas se red, stojim i čekam, vruće od sunca i straha od zubara, pa mi se ruke znoje.

Konačno i na mene dođe red. Ulazim i bojažljivo sedam na stolicu, ne trepćem, čekam šta će reći. Zubar gleda i nešto zapisuje. To je logoraš kao i mi samo popravljen i njegov rad mu je dozvoljen. Tri zuba treba van — kaže on. Usudih se da prozborim. Pa to su plombirani zubi. Jest, — veli on — plombe su ispale na dva zuba, treći je za opravku, ali mi ovdje ne popravljamo zube već samo vadimo. Šta ćeš ako zub zaboli, veli on dok mi dodemo drugi put, ti nećeš izdržati. Šta mogu. Milicionar u uglu, zubar čeka, vremena za razmišljanje nema. Sedoh a on počeo nekim zašiljenim predmetom da odvaja zub, kost od mesa, bez injekcije. Taj bol se nikada ne zaboravlja. Boli do besvesti a ni jao. Držim se za stolicu da ne bih zajedno sa klještima poletela gore. Lipti krv iz usta a njemu to obično, ne osvrće se. Dva ostala zuba nisam ni osetila. Bol od prvog je toliko jak da ostale ne osećam. Diže me sa stolice i povika — sledeći.

Taj ceo dan sam pljuvala krv i nosila ugalj iz brodića, koji je donošen za kuhinju. Nisu me pošteđeli rada. »Bando« ako, čujem iza sebe — pratioca, — kako vidim izdržaćes ti još mnogo veće i teže«. Pred noć se rane smiriše, moja koagulacija na visini.

Pored mene prolazi, noseći tragače, Jelica, čuh da je to zovu. Iz Svetozareva beše. Došla je sa mojom grupom. Sa njom pratilac, negde iz unutrašnjosti, profesorka, kako rekoše. Čujem je, dere se. Od njene vike ne čujem moga pratioca, nešto mi prigovara. Odjednom nešto puče kao daska kad se cepa. Jedan neljudski krik prolomi se i uzbudi sve nas okolo, te stadosmo. Pogledasmo. Jelicina ruka visi kao grana koju je vjor slomio. Plač, kuknjava, zapomaganje. Njen pratic stala, hoće da viče, ali vidiš da je zbunjena i ne zna šta da preduzme. Vidi pratilac da je mnogo požurila reviziji, slobodi. Ostaviše tragače i uz brdo, u ambulantu kod doktora. Povez na slomljenoj ruci je zadugo nosila. Ruka joj je ostala kriva.

Kad pomenuh ambulantu, setih se doktorke koja nas je kobajagi lečila. Izgledala je smešno. Mala, sitna, na vrh glave retka punda, male sitne oči iz kojih uvek viri neka pakost. Usta iskrivljena na levoj strani, pa kada te gleda i govori sa tobom — ako govori, grimasa joj na licu kao da ti se podsmeva a i podsmevala se. Ma koliko da si bila bolesna za nju si uvek zdrava i sposobna za vuču. Sreća što je bila u redu popravljenih i ubrzo je napustila otok. Verovatno smo joj sve požejele »srećan« put.

Pitaš me kakav je sastav žena bio na otoku. Pa mogu ti reći, kada sam ja bila, ovako: profesora, doktora, učiteljica, inženjera, tehničara, studenata, nije nam nedostajalo. Sve visoke intelektualke. Tri seljanke i jedna radnica — drugarica vajarke. Kako je bilo pre i posle to ne znam. A nacionalnost pitaš. Mogu ti reći najviše je bilo Crnogorki i Srbijanki, nekoliko Hrvatica — Dalmatinki, tri-četiri Makedonke i jedna Slovenka. To je bila sporedna stvar, sve smo bile uz pokret komunista i skojevaca bivših na pretek — ali sve smo gotovo istu kalvariju prošle. Tačno je da smo mi članovi koji smo duboko bili vezani, odgovorne položaje zauzimali i teži put prošle.

Ponovo brod na pristaništu. Trčimo da ga istovarimo. Vidimo nije potrebno, dva muškarca vade neku aparaturu. Kino! — povikaše žene u glas. To je u neku ruku bilo slavlje. Pod vrim nebom razapeto platno, sunce se već smiruje. Poče film. Bu-llji u slike koje ti promiču pred očima. Mnogima od nas sreća, jer nam se pruža prilika, dok se slike vrte, možemo sedeti, odmarati se. Ne moraš misliti na tragače i kamen, misliti šta ti je volja, možda na slobodu, bioskopske sale u društvu sa dragom osobom. Još kad bura zapuše zaviješ se u čebe, niko te ne vidi a ti dremaš ili budna sanjaš.

Rane na rukama i nogama počele da se smiruju. Mladost čini svoje. Noć je radila brže od dana i tragača. Još sam i posle toliko meseci pod pratnjom. Komuniciram samo sa pratiocem, ni reči sa drugim. Samo oči koje sve vide i pamte.

U stroju smo. Jutro. Počela senjska bura. Čujem da me neko proziva za rad sa ćuskijom. Ne znam šta to znači. Gde da vidim ćuskiju, nisam za nju nikada ni čula. Idem za pratiocem u magacin po alat. Bira ona ćuskiju, jednu mi nатовari na leđa pa pravo u kamenolom. Popravljen, moj pratilac, pokazuje mi kako da s njom baratam i vidim kamenje. Vidi se, dobro je ispekla zanat. Priprema se gradnja zgrade uprave na našem delu pa treba tog kamena mnogo. Uzeh ćuskiju u ruke a ona teška, jedva je držim a trebalo bi sa njom da po ceo dan baratam. Zima. Od bire mi se gvozdje lepi za ruke. Polako sa mukom zabadam ćuskiju ispod jednog kamena, koji pratilac posle premeravanja i odmeravanja, odredi. On ni makac. Gde da podignem kamen, kada i ćuskiju jedva držim. Posle silnog napreznja levo i desno, uspe mi da zavučem vrh ćuskije ispod kamena. Ubacujem ispod ćuskije sve veće i veće kamenčiće — prema rečima pratioca, i polako odvojih kamen od stene. Posle sam se navikla, čak sam taj posao i zavolela — bar nečemu služi. Samo mi je hladnoća za vreme bure otežavala posao, prilepi se ćuskija za ruku pa prstima ne mogu da mrdam ni ruke da pomeram, jel ode koža. No to je bio napredak u odnosu na prethodni rad i muke. Na tom poslu sam ostala prilično dugo. Kamen na otoku more jedno, radne snage koliko voliš, a zgrada uprave mora se u roku završiti. Dok vadim kamen mislim šta će ispod njega izaći, mrav, glista ili makar kakva bubu. Ispod njega suvo, čak se i vlaga, ako je uopšte bilo, isušila, pretvorila u prašinu. Sunce spržilo sve. Ko pronade u moru kvarnerskih otoka ovaj ukleti, Goli, davalji otok, što sunce isisa i sprži sve, ko smesti ovde ljude, građane ove zemlje.

Kurir iz barake, upravne zgrade više moje ime. Idem a negde mi se seku, kao da ih testera struže. Čekam ispred vrata. Pozvaše me unutra. Za stolom sedi upravnica. Namrgodena, isušije ozbiljna. Pogledom me premerava i guta. Ne znam kakav stav da zauzmem. Ne znam da li da stojim u stavu mirno ili da se opustim. Kršim ruke, ona me gleda, meri, kao da ne zna sa koje strane da me ščepa. Je li, bando, — prozbori ona i osetih slovenački naglasak, što ti toliko meseci čutiš, progovori ili sa otoka nećeš lako. Ja se skamenila, nešto hoću da kažem, otvaram usta a reči ne izlaze. Ustade nervozna i potera me iz sobe. Dobro je, mislim, stroga je i odbojna ali ne tuče.

Odrediše me na drugi posao. Odabraše nas deset žena i poslaše nas na terisanje baraka. E za to Deso, možda si čula ali nikada videla. Baraka dosta visoka, ne umem ti reći koliko. Na nju prislone obične merdevine, ni sa čim pričvršćene. Pored nje veliko bure od benzina puno katrana. Palimo vatru ispod njega a on se polako topi, topi dok ne počne da vri. Za to vreme mi se penjemo uz merdevine i nosimo rolne ter papira, eksere i čekice i ostavljamo ih na strmom krovu barake. Katran se već uveliko puši. Ter papir smo već ukucale, oblepile čitav krov barake. Silazimo nas dve i uzimamo veliku motku na kojoj je pričvršćena nekakva konzerva i sipamo vreću katran u kofe koje su pored nas. Čula si od mene, večeras i noćas teških i mučnih stvari. E, a sada dolazi ono, bar po meni najstrašnije. Drhtim kao miš u mišolovci, nesigurna sam. Penjem se uz merdevine, koje se šetaju levo-desno, sa punom kofom uzavrelog katrana kojim bi trebalo zalivati ter papir. O, moja Deso! Kakav strah, kakvo penjanje. Malo ako klizne ode. Ako padneš i nešto polomiš, sreća, ali ako se kanta vrelog katrana prospe i polije mi lice, ruke i telo šta onda. Špalir, tuča, plikovi, rane sve to zaraste i sredi se a ovo!? Taj strah od tog užasa neću zaboraviti, dugo sam to sanjala i trzala se. Pri kraju pete barake, a taj posao je trajao deset dana, desi se nesreća. Penje se jedna od nas, uspe da se popne na krov i počne da zaliva ter. U momentu izgubi ravnotežu, malo počne da klizi po krovu i kanta puna vrelog katrana proli joj se na desnu ruku. Zbunismo se. Vrišti ona a mi se ne pomeramo. Ne znamo kako da pomognemo, kako ruku da joj spasimo. Drhtimo i kofu držimo da se i ona ne prevrne na koju od nas. Odvedoh je u ambulantu. Šta su joj mogli pomoći, ruka joj je izgledala grozno, ljubičasto crvena sa nekim rupčagama po njoj. Sa tom teškom uspomenom otišla je posle nekoliko meseci sa otoka...